

Kolaboravimo su XX a. okupaciniais režimais samprata Lietuvos visuomenės nuomonėje: interpretacijos ir aktualumas

Irena Šutinienė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ irena.sutiniene@genocid.lt

Santrauka. Straipsnyje, remiantis suaugusių šalies gyventojų reprezentatyvaus kiekybinio tyrimo duomenimis, aptariama visuomenės nuomonėje vyraujanti kolaboravimo samprata ir kolaboravimo problemų aktualumas įvairioms visuomenės grupėms. Be to, aptariama tiek bendra samprata, tiek kai kurių konkrečių „kolaboravimo“ su sovietiniu ir nacistiniu režimu atvejų vertinimo kriterijai, taip pat kolaboravimo atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimai. Visuomenės nuomonėje vyraujanti bendra kolaboravimo samprata yra gana aiški ir pagrindinių jos kriterijų (tokių kaip sąsajos su represijomis ir represinėmis struktūromis bei darbas realią sprendimų galią turėjusiose politinėse-administracinėse institucijose) ribos yra griežtos ir vienareikšmės. Daugiau nevienareikšmiškumo yra vertinant konkrečius „kolaboravimo“ atvejus, darbą mažiau galios turėjusiose pozicijose, skleidžiant okupacinių režimų ideologijas ir kt. Straipsnyje aptariami ir kai kurių viešajame diskurse prieštarigai vertinamų „kolaboravimo“ atvejų vertinimai visuomenės nuomonėje.

Reikšminiai žodžiai: kolaboravimas, kiekybinis tyrimas, kolaboravimo interpretacijos visuomenės nuomonėje.

The Concept of Collaboration with 20th-Century Occupation Regimes in Lithuanian Public Opinion: Interpretations and Relevance

Summary. Drawing on data from a representative quantitative survey of Lithuania's adult population, the article examines the prevailing concept of collaboration in public opinion and the relevance of collaboration-related issues for various groups in society. Both the general concept and the criteria for evaluating specific cases of 'collaboration' with the Soviet and Nazi regimes are discussed, along with assessments of the forms of (non-)memorialisation of collaboration. The general concept of collaboration prevailing in public opinion is relatively clear, and the boundaries of its core criteria (such as links to repression or the repressive apparatus, and work in political-administrative institutions that had real decision-making power) are strict and unambiguous. Greater ambiguity emerges when assessing specific cases of 'collaboration', work in lower-level positions with less power, spreading the ideologies of the occupation regimes, and so on. The article also examines the assessment of certain controversial cases of 'collaboration' in public discourse.

Keywords: collaboration, quantitative research, public opinion.

Kolaboravimo su okupaciniais režimais klausimai nuo Antrojo pasaulinio karo svarstomi daugumoje Europos šalių, permąstant santykio su totalitarine praeitimi, jos atminties klausimus. Lietuvoje jie viešai svarstomi nuo pat valstybės atkūrimo pradžios 1990-aisiais, tiek vertinant bendradarbiavimą su sovietiniu režimu, tiek permąstant kolaboravimą su nacių režimu klausimus. Valstybės atkūrimo pradžioje šiuos klausimus neišvengiamai kėlė sovietinio režimo aukų atminties „sugrįžimas“, taip pat praktiniai valstybės kūrimo klausimai. Laikui bėgant kolaboravimo tiek su nacistiniu, tiek su sovietiniu režimu klausimai svarstyti ir spęsti įvairiais – ir akademiniu, ir teisiniu, ir viešųjų diskusijų bei atminimo praktikų – lygmenimis, jų turinys ir aktualumas taip pat kito. Nors Lietuvos viešojoje erdvėje ir atminties kultūroje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, pirmaisiais dešimtmečiais šių klausimų svarbą mažino herojinio pasipriešinimo ir neprisitaikymo sovietmečiu pasakojimo dominavimas¹, mokslo diskurse šie klausimai svarstyti, atlikta ir daugybė istorinių bendradarbiavimo su okupaciniais režimais tyrimų. Vyko ir neretai gana konfliktiškos viešos diskusijos, susijusios su archyvų atvėrimu, istoriniais tyrimais bei teisiniais sprendimais (svarstyti iliustracijos klausimai, kartu su istoriniais tyrimais pradėti svarstyti ir moraliniai lietuvių dalyvavimo Holokauste, slaptųjų KGB agentų ir panašūs klausimai). Šios diskusijos suaktyvėjo nuo Rusijos karo Ukrainoje 2014-aisiais, o ypač nuo plataus masto invazijos 2022-aisiais pradžios. Šių krizių sukeltas ontologinis nesaugumas ne tik sustiprino herojinio „kovų ir kančių“ atminties pasakojimo reikšmę, bet ir paskatino okupacinių režimų atminties permąstymą atkreipiant dėmesį į kolaboravimą ir su tuo susijusius nusikaltimus². Pastaruoju dešimtmečiu dažniausiai diskutuota konkrečių atminties kultūros ir politikos įvykių ar sprendimų kontekste. Lietuvos kolaboravimo diskurso tyrimą atlikusi Liucija Vervečkienė 2011–2021 m. laikotarpiu jame vyravusią problematiką įvardija būtent kaip „(ne)įamžinimo problemas“³. Diskutuojama tiek dėl sampratos, ką laikyti kolaborantais, tiek dėl konkrečių praeities asmenybių ar grupių priskyrimo kolaborantams bei jų atminimo (ne)įamžinimo, keliami ir galimo dabartinio bendradarbiavimo su priešiškomis šalimis klausimai.

Tiek diskusijos, tiek įvairių visuomenės grupių ir institucijų reakcijos į konkrečius atminimo politikos sprendimus (pavyzdžiui, diskusijos dėl kai kurių įpaminklinimo ar pa-

¹ Ieva Zake, „The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 59–80; Felix Krawatzek, „Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 2022, No. 36(1), pp. 298–327; Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 228–292.

² Dovilė Budrytė, „Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania“, 2021, p. 22, <<https://rdcu.be/cTfA>>.

³ Liucija Vervečkienė, „Ji buvo politinė kolaborantė: kolaboravimo sampratos Lietuvoje po 1990-ųjų“, paskaita, skaityta Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, 2025-09-03.

minklų pašalinimo iniciatyvų, kai kurių savivaldos institucijų atsisakymas ar delsimas įgyvendinti 2023 m. gegužės 1 d. įsigaliojusį Lietuvos Respublikos įstatymą, įpareigojantį pašalinti iš viešųjų erdvių totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas reprezentuojančius objektus ir kt.) rodo visuomenėje esantį didelį kolaboravimo sampratos interpretacijų daugiareikšmiškumą, įvairovę, neaiškumą, neretai ir prieštaringas bei konfliktuojančias interpretacijas. Išsamiausiai kolaboravimo klausimai Lietuvoje nagrinėti moksliniuose tyrimuose, bet jų interpretacijos ir rezultatai ne visuomet turi įtakos visuomenėje vykstančioms diskusijoms ar atminties kultūros ir politikos lauko veikėjų sprendimams. Šiose diskusijose ir iš dalies atminimo praktikose remiamasi stichiškai susiklosčiusiais „kolaboravimo“ kriterijais, dažnai susiformavusiais ne tiek dėl mokslinių tyrimų, kiek dėl įvairių atminties kultūros bei kitų kolektyvinės atminties formų naratyvų ir diskursų įtakos.

Moksliniuose tyrimuose ši sąvoka vartojama tiksliau ir labiau niuansuotai, bet čia taip pat išryškėja kolaboravimo reiškinių bei jį apibūdinančios sampratos sudėtingumas ir daugiareikšmiškumas. Bendradarbiavimo su okupaciniais režimais reiškiniai apibūdinant juos tiek šia, tiek kitomis (išdavystės, konformizmo ir panašiomis) sąvokomis Lietuvoje daugiausia tirti ir samprata svarstyta interpretuojant ir vertinant žmonių bei įvairių struktūrų veiksmus ir laikysenas totalitariniuose ir autoritariniuose režimuose, ypač sovietmečiu⁴. Šie tyrimai atskleidžia šios sampratos daugiasluoksniškumą (ji apima politinį, moralinį, teisinį aspektus⁵), interpretacijų įvairovę, kintamumą, taikymo priklausomybę tiek nuo šalies, tiek nuo kitų konkrečių kontekstų ir niuansų. Įvairūs bendradarbiavimo su okupaciniais režimais aspektai atskleisti ir daugybėje istorinių tyrimų tiriant įvairių institucijų, struktūrų, grupių, taip pat įvairių istorinių asmenybių, kūrėjų ir kitų asmenų laikysenas ir veiklą Antrojo pasaulinio karo metu, stalinizmo laikotarpiu ir vėlyvuoju sovietmečiu (paminėtini L. Truskos, A. Anušausko, A. Bubnio, A. Eidinto, A. Rukšėno, M. Pociaus, J. Starkausko, K. Burinskaitės, V. Ivanausko, V. Klumbio ir daugelio kitų tyrimai). Atliktas ir sovietmečio kolaboravimo atminties šeimų kartose tyrimas⁶. Moksliniuose tyrimuose kolaboravimo samprata apibrėžiama aiškiau ir tiksliau negu viešajame diskurse, nemažai diskutuojama dėl jos apibrėžčių ir taikymo vertinant įvairių asmenybių, grupių ir institucijų veiklą konkrečiuose istoriniuose kontekstuose ir situacijose, bet ir čia išlieka interpretacijų įvairovė, konstatuojamas sąvokos apibrėžimo

⁴ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007; Valdemaras Klumbyš, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021; Vilius Ivanauskas „Ne už tokią Lietuvą dėjome parašą: istorijos politika posovietinėse Lietuvos kultūrininkų trajektorijose“, *Darbai ir dienos*, 2014, p. 209–227; Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu, sudarė Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; Kęstutis K. Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.

⁵ Vytautas Tininis, „Kolaboravimo sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 71.

⁶ Liucija Vervečkienė, „Gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė?“ Kolaboravimo (ne)prisiminimai ir šeimos kartų atminties darbas“, *Tautosakos darbai*, 2025, p. 13–31.

problemiškumas ir egzistuojančių apibrėžčių nepakankamumas apibūdinant konkrečių asmenybių ar grupių laikysenas ir veiksmus konkrečiose istorinėse situacijose⁷.

Kolaboravimo sąvokos daugiareikšmiškumas ir kontekstualumas konstatuojamas ir užsienio šalių tyrimuose. Mokslininkai atkreipia dėmesį į universalių kolaboravimo, išdavystės ir panašių reiškinių apibrėžčių negalimumą ir jų priklausomybę nuo konkrečių istorinių kontekstų – istorinio laikotarpio, politinio režimo, galios santykių, atminties politikos ir kt. Tas pats veiksmas skirtinguose kontekstuose gali būti laikomas išdavyste, prisitaikymu, būdu išgyventi ar net moraliai pateisinamu pasirinkimu. Pasak Eleonoros Narvselius ir Gelinados Grinchenko, „išdavystė toli gražu nėra archetipinė transistorinė schema, kurią galima perkelti į skirtingas istorines aplinkybes, bet veikiau lanksti konstrukcija, pagrįsta mąstymu apie (ne)įmanomas [lojalumo] ribų peržengimo strategijas“, ir „išdavystės socialinė reikšmė, svarba ir moralinis vertinimas skiriasi priklausomai nuo simbolinės tvarkos ir istorinio konteksto [...]“. Išdavystė apima daug „pilkų atspalvių“ ir dažnai yra požiūrio klausimas⁸. Taigi ši sąvoka suvokiama kaip dinamiška, daugiasluoksni ir kontekstuali.

Lietuvos viešosios erdvės diskusijose ir atminimo praktikose matomo kolaboravimo sampratos interpretacijų daugiareikšmiškumo, neaiškumo, įvairovės, o neretai ir konfliktiškų susidūrimų kontekste svarbu žinoti ir kiekybinius šių interpretacijų populiarumo visuomenėje aspektus: kokios kolaboravimo su sovietiniu ir nacistiniu režimu interpretacijos aktualios ir vyrauja plačiojoje visuomenėje bei konkrečiose jos socialinėse grupėse, o kokios svarbios tik nedidelėms grupėms, kokių laipsniu visuomenės nuomonėje atsispindi viešose diskusijose matomos konfliktiškos interpretacijos, ar vyrauja poliarizuojančios kategoriškos, ar „pilkosios zonos“ interpretacijos, kokiems „kolaboravimo“ atminties politikos sprendimams visuomenė pritaria ar nepitaria ir pan. Šiame straipsnyje tokie klausimai nagrinėjami remiantis kiekybinio tyrimo – reprezentatyvios visuomenės nuomonės apklausos – duomenimis. Tyrimo rezultatai traktuotini kaip apžvalginis tyrimas, atskleidžiantis tik kai kuriuos apibendrintus kiekybinius populiariosios kolaboravimo sampratos aspektus, bet jie neatskleidžia daugelio jos taikymo ir interpretacijų konkrečiuose kontekstuose niuansų; tam reiktų išsamesnių, gilesnių ir kiekybinių, ir kokybinių tyrimų.

Tyrime siekta nustatyti šiuos aspektus: 1) kolaboravimo su okupaciniais režimais klausimų aktualumą visuomenėje; 2) visuomenės nuomonėje vyraujančios kolaboravimo

⁷ Kęstutis K. Girmius, *op. cit.*; Kęstutis K. Girmius, „Išdavystė“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2018, Nr. 5, p. 36–42; Vytautas Tininis, *op. cit.*; p. 71–78; Valdemaras Klumbys, *op. cit.*, p. 71–86; Algis Kasperavičius, „Kolaboravimas: chronologinės ribos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 85–88.

⁸ Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, „Introduction: „Formulas of Betrayal“ – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory“, in: *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 2, 10.

sampratos turinį (apibrėžties kriterijus) ir jo skirtumus pagrindinėse visuomenės socialinėse-demografinėse grupėse; 3) kolaboravimo trimis okupacijų laikotarpiais – stalininiu (1940–1941 m. ir 1944–1952 m.), nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944 m.) ir postalininiu (1953–1988 m.) – vertinimų skirtumus; 4) kolaboravimo sampratos ribų „ griežtumą“ – vienareikšmių „juoda balta“ ir niuansuotų „pilkosios zonos“ vertinimų santykį šioje sampratoje; 5) kai kuriuos kontekstualius sampratos niuansus – kolaboravimą „pateisinančių“ aplinkybių ir kriterijų vertinimus; 6) kai kurių „kolaboravimo“ atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimus.

Tyrimo metodologija

Nepaisant jau minėtos kolaboravimo sampratos interpretacijų konkrečiuose kontekstuose įvairovės, ji turi ir bendrą turinį – išdavystės ir bendradarbiavimo su priešų konotaciją, susiklosčiusią nuo Antrojo pasaulinio karo įvardijant Prancūzijos maršalo Philippe'o Pétain'o bendradarbiavimą su nacistine Vokietija, o po karo taikomą ir kitoms šalims, patyrusioms okupaciją⁹. Greta šio bendro turinio, tiek teoriniuose, tiek empiriniuose kolaboravimo reiškinių tyrimuose išryškėja ir konkretni jo turinį apibūdinantys kriterijai, kuriais remiamasi nagrinėjant ir vertinant konkrečius kolaboravimo atvejus. Eleonora Narvselius ir Gelinada Grinchenko, aptardamos daugelį kolaboravimo teorinių konceptualizacijų ir empirinių tyrimų, identifikuoja kelias tyrėjų nagrinėjamas kolaboravimo reiškinių apibrėžiančių kriterijų grupes. Tai savanoriškumo ir prievartos santykis, skiriant savanorišką ir priverstinį (pavyzdžiui, grėsmės gyvybei, smurto ir pan. atvejais) kolaboravimą; atsižvelgiama ir į individualaus ar kolektyvinio veikėjo intencionalumą (ar veikta sąmoningai), taip pat jo subjektiškumą – galimybes galios santykiuose, alternatyvių pasirinkimų buvimą ar nebuvimą. Vertinami ir kolaboravimo motyvai, išskiriant ideologinio pritarimo okupaciniam režimui, materialinės naudos ar karjeros motyvus, „neutralų“ oportunistinį kasdienio išgyvenimo prisitaikymą, „taktinį“ bendradarbiavimą siekiant sumažinti žalą ar apsaugoti bendruomenę, vadinamąjį „horizontalų kolaboravimą“ – intymius ar kitokius socialinius ryšius ir kt.¹⁰ Skiriamas ir kolektyvinis (tam tikrų institucijų, struktūrų, grupių), ir individualus bendradarbiavimas¹¹. Taip pat pastebima, kad kolaboravimo apibrėžimą ir identifikavimą daro dar sudėtingesnį kolaboravimo laipsnio klausimai – didelė „pilkoji zona“ tarp kolaboravimo ir rezistencijos, kuri yra ypač aktuali Rytų ir Vidurio Europos kontekste¹². Lietuvos tyrėjai taip pat šią problematiką laiko viena aktualiausių dėl ilgalaikės sovietinės okupacijos trukmės, diskutuodami dėl kolaboravimo

⁹ Peter Apor, Sandor Horváth, James Mark, „Introduction: Collaboration, Cooperation and Political Participation in the Communist regimes“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Peter Apor, Sandor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017, p. 9.

¹⁰ Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, *Introduction...*, pp. 8–14.

¹¹ *Op. cit.*, p. 10.

¹² Martin Dean, „Where Did All the Collaborators Go?“, *Slavic Review*, 2005, No. 64 (4), pp. 791–798.

sampratos taikymo įvairiems sovietmečio laikotarpiams laiko ribų, dėl „pilkąją zoną“ apibūdinančių prisitaikymo, konformizmo ir panašių sampratų¹³.

Apklausoje siekėme tirti ne gyventojų požiūrius į konkrečią mokslininkų suformuluotą kolaboravimo sampratą, o minėtą visuomenės nuomonėje atsispindinčią „kolaboravimo“ sampratą, stichiškai susiformavusią tiek dėl istoriografijos ir mokslinių interpretacijų, tiek dėl įvairių atminties diskursų ir naratyvų įtakos. Konkrečius apklausoje tirtus sampratos turinio empirinius rodiklius sudarė Lietuvos kontekste priskirtinų kolaboravimui veiksmų sąrašas, sudarytas remiantis tiek teorine ir istorine literatūra, tiek Lietuvos viešosios erdvės diskusijų interpretacijomis, išryškėjusiomis pastarojo meto diskusijose. Šis sąrašas apima platų Lietuvos istoriniuose kontekstuose kolaboravimui priskirtinų veiksmų spektrą – nuo dalyvavimo represijose ar genocide iki „kasdienio prisitaikymo“. Bet, kaip minėta, kolaboravimo identifikavimas konkrečiais atvejais apima daugybę konkrečių istorinių aplinkybių ir niuansų, darančių sunkiai įmanomas ne tik universalias, bet ir išsamias bendresnes konkrečių šalių konkretiems laikotarpiams tinkamas apibrėžtis. Todėl ir šioje apklausoje tyrėme apibendrintą, iš dalies supaprastintą sampratą, neapimančią daugelio konkrečių niuansų. Tam tikrą supaprastinimą reiškia jau pats kolaboravimo sąvokos vartojimas atsisakant kitų (išdavystė, konformizmas, nusikaltimas ir pan.) sąvokų, kurios, nors rečiau, bet irgi vartojamos viešajame ir ypač akademiniam diskurse apibūdinant specifinius bendradarbiavimo reiškinių niuansus. Vis dėlto viešose diskusijose bendram neigiamai vertinamo bendradarbiavimo su okupaciniais režimais turiniui apibūdinti dažniausiai vartojama kolaboravimo sąvoka, todėl apklausoje apsiribojome tik ja, ir apklausos duomenys atspindi būtent šios sąvokos populiariausias interpretacijas.

Konstruodami empirinius rodiklius, stengėmės apimti visus pagrindinius tiek teoriniuose, tiek konkrečiuose empiriniuose Lietuvos ir užsienio, ypač Rytų ir Vidurio Europos, tyrimuose aptariamus kolaboravimo sampratos aspektus, ypač tuos, kurie vienaip ar kitaip aptariamai ir viešajame diskurse, pritaikydami juos Lietuvos kontekstams. Rėmėmės ir istoriškai susiformavusį bendrą – bendradarbiavimo su priešu – turinį atspindinčiomis mokslinėmis apibrėžtimis, tokiomis kaip Lietuvos kontekstams pritaikytas Kęstučio K. Girniaus apibrėžimas, pagal kurį kolaboravimas „tai tam tikras okupuotos šalies piliečio ryšys su okupacine valdžia, pasireiškiantis talkininkavimu ją įtvirtinant, susidorojant su jos oponentais ar bent juos neutralizuojant. Kolaboravimu laikytini, greta kitų, šie veiksmai: (a) aktyvus dalyvavimas arėjimas atsakingų pareigų okupanto valdžios ir organizacijų struktūrose, (b) žmonių išdavimas ar įskundimas saugumo organams ir (c) viešas valdžios nusikaltimų teisinimas“¹⁴. Tačiau, kaip minėta, ir tyrimuose, ir viešajame diskurse ši sąvoka interpretuojama nevienodai, tie patys veiksmai ir laikysenos dalyje tyrimų apibūdindami kolaboravimo, o kitoje dalyje –

¹³ Kęstutis K. Girnius, *Pasipriešinimas, prisitaikymas...*; Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu?..*; Nerija Putnaitė, *Nenutrūkusi styga...*

¹⁴ Kęstutis K. Girnius, *Pasipriešinimas, prisitaikymas...*, p. 269.

pritaikymo, konformizmo ir panašiomis sąvokomis, todėl atsižvelgta ir į kitomis sąvokomis apibūdinamus (apibrėžiant kolaboravimą, santykis su jomis interpretuojamas įvairiai) šių reiškinių tyrimus¹⁵. Greta bendrų teorinių „rėmų“ formuluojant konkrečius tyrimo rodiklius stengtasi atspindėti ir aukščiau aptartus pagrindinius konkrečiuose užsienio, ypač Rytų ir Vidurio Europos šalių, kolaboravimo reiškinių tyrimuose išryškėjusius kriterijus¹⁶, pritaikytus Lietuvos istoriniams kontekstams. Taip pat remtasi ir Lietuvos istoriografijos tyrimais apie įvairių institucijų, grupių, istorinių asmenybių veiklą ir laikysenas okupacininių režimų metu¹⁷. Rengiant metodiką, buvo labai svarbios Lietuvos inteligentijos laikysenų sovietmečiu tyrėjo istoriko Valdemaro Klumbio konsultacijos.

Vienas svarbiausių šaltinių konstruojant empirinio tyrimo rodiklius buvo ir viešosios erdvės interpretacijos. Jau minėta, kad viešojoje nuomonėje atsispindi implicitinė, pastaruoju dešimtmečiu labiausiai konfliktų dėl atminimo (ne)įamžinimo metu išryškėjusi samprata, todėl analizuotos diskusijos dėl šiuo metu didžiausią rezonansą sukėlusių konkrečių (ne)įamžinimo atvejų bei atminimo politikos sprendimų¹⁸. Stengėmės atspindėti populiariausius, pasikartojančius šiose diskusijose „kolaboravimą“ apibūdinančius kriterijus.

Greta kolaboravimo sampratą atspindinčių Lietuvos kontekstuose priskirtinų kolaboravimui veiksmų sąrašo tirti dar tokie viešosios erdvės diskusijose aktualūs šią sampratą patikslinantys ir atskleidžiantys kai kuriuos jos taikymo konkretiems atvejams niuansus rodikliai kaip kolaboravimą „pateisinantys“ kriterijai, taip pat konkrečių asmenybių, dėl kurių „kolaboravimo“ vyko ar vyksta daugiausia diskusijų viešojoje erdvėje, „kolaboravimo“ vertinimai. Lietuvos istoriniuose kontekstuose aktualūs ir skirtingais viena po kitos sekusių trijų okupacijų laikotarpiams kolaboravimo vertinimo skirtumai. Klausia ir apie viešojoje erdvėje gana emociškai diskutuojamus kolaboravimo atminimo „(ne)įamžinimo“ būdus.

¹⁵ Kęstutis K. Girnius, *op. cit.*; Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu?...*; Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga...*

¹⁶ *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018; *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Peter Apor, Sandor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017;

¹⁷ Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007; Arūnas Bubnys, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011; A. Bubnys, *Lietuvių policijos batalionai 1941–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017; Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2015.

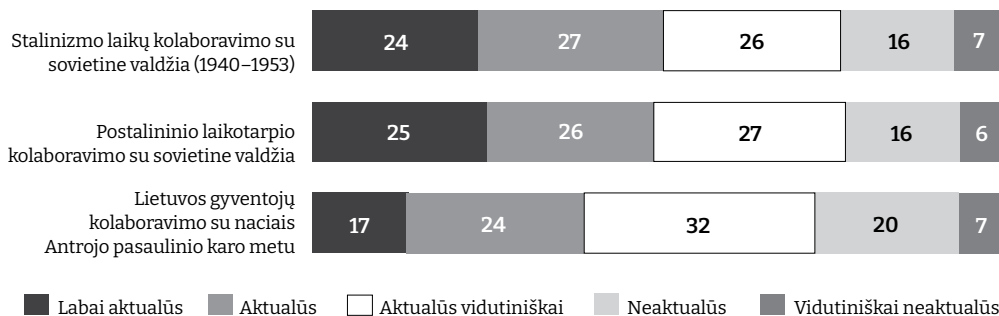
¹⁸ Išsami diskurso analizė nebuvo atlikta, nagrinėtos tik didžiausią rezonansą viešojoje erdvėje sukėlusios pastarojo dešimtmečio diskusijos, susijusios su konkrečiais atminties (ne)įamžinimo sprendimais – paminklų ir kitų atminimo ženklų įrengimu ar nukėlimu, „desovietizacijos“ komisijos sprendimais. Nagrinėta portaluose *LRT.lt*, *Delfi.lt*, *15min.lt*. skelbta medžiaga šiais klausimais.

Apklausa¹⁹, kurios duomenys čia aptariami, atlikta 2025 m. balandžio 18–28 d. ir statistiškai reprezentuoja suaugusių Lietuvos gyventojų (nuo 18 iki 75 metų amžiaus) nuomones. Imtis atitinka šios grupės gyventojų proporcijas pagal amžių, lytį, išsimokslinimą, šeiminių padėtį, pajamas, gyvenamosios vietos ir užsiėmimo tipą.

Kolaboravimo klausimų aktualumas visuomenėje

Nors įvardijant kolaboravimui priskiriamus veiksmus viešose diskusijose vartojamos ir kitos sąvokos (išdavystė, konformizmas ir kt.), pati kolaboravimo kaip bendradarbiavimo su priešų samprata Lietuvos visuomenėje atrodo esanti aktuali ir turinti griežtai neigiamas konotacijas. Vienas tai rodančių faktų yra 2006 m. atliktos reprezentatyvios gyventojų apklausos duomenys, pagal kuriuos, atsakydami į atvirą klausimą apie gėdingiausius Lietuvos istorijos įvykius ar reiškinius, kolaboravimą su įvairiomis okupacinėmis valdžiomis žmonės įvardijo pirmoje vietoje, antroje vietoje taip pat paminėta konkreti kolaboravimo forma – dalyvavimas Holokauste²⁰.

2025 m. apklausos duomenys rodo, kad kolaboravimo su abiem XX a. okupaciniais režimais klausimus laiko aktualiais didžioji dauguma visuomenės (žr. 1 pav.). Aktualiausiais laikomi kolaboravimo abiem sovietmečio laikotarpiais klausimai: kad jie aktualūs ir labai aktualūs 2025 m. manė kiek daugiau negu pusė apklaustųjų, o kolaboravimo klausimus visais trimis tirtais laikotarpiais laikė neaktualiais tik 22–27 proc. gyventojų.

1 pav. Kolaboravimo klausimų aktualumo vertinimas (proc.). Klausimas: *Kaip manote, kokių laipsnių kolaboravimo klausimai šiuo metu aktualūs Lietuvos visuomenei?*

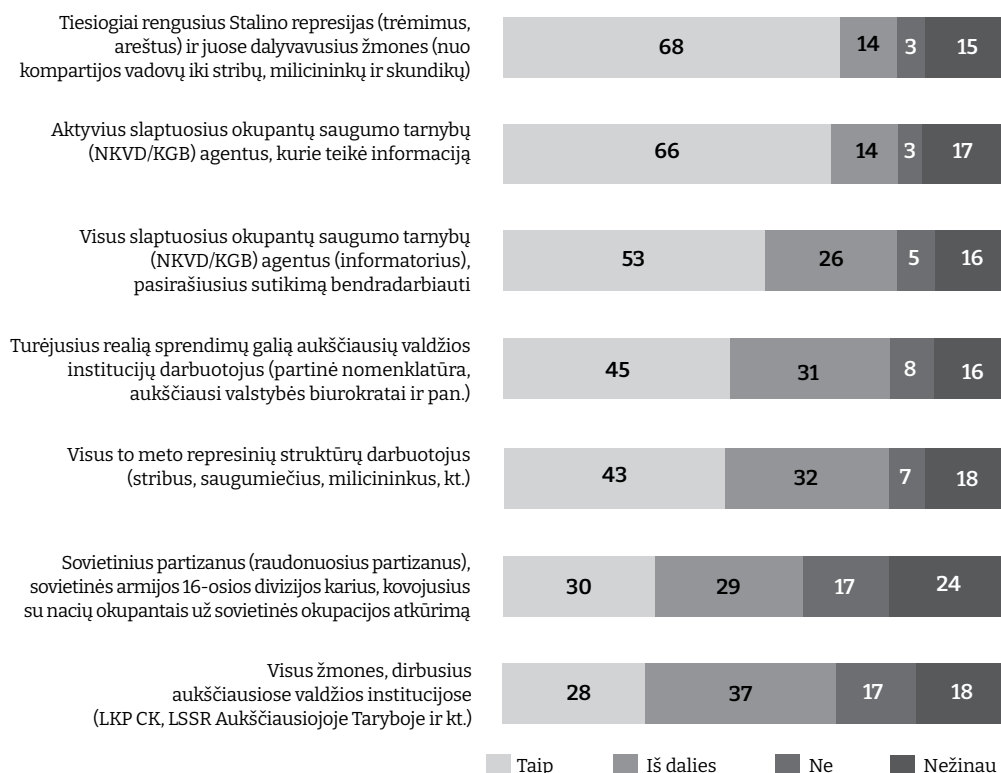
¹⁹ Apklaušą 2025 m. balandžio 18–28 d. atliko tyrimų kompanija „Spinter tyrimai“. Statistiškai reprezentatyvioje suaugusių šalies gyventojų apklausoje apklausta 1 019 respondentų. Imtis atitinka šios grupės gyventojų proporcijas pagal amžių, lytį, išsimokslinimą, šeiminių padėtį, pajamas, gyvenamosios vietos ir užsiėmimo tipą. Atsakymų statistinė paklaida 3,1 proc. Apklausa atranka kvotinė, apklausa atlikta kombinuotu metodu. Išsamiau apie „Spinter tyrimų“ kompanijos apklausos metodus žr.: <<https://spinter.lt/metodai/kiemybiniai-metodai/>>.

²⁰ Atsakymai į atvirą (iš anksto nenurodant atsakymų variantų) klausimą „Ko iš savo praeities lietuviai (Lietuvos piliečiai) turėtų labiausiai gėdytis?“ Atsakydami žmonės dažniausiai vartojo kolaboravimo, kartais išdavystės sąvokas, kartais įvardydamie konkrečius (daugiausia XX a.), kartais – „visų okupacijų“ laikotarpius. Žr. Irena Šutininė, „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“, in: *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, sudarė Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė, Kaunas, 2008, p. 131.

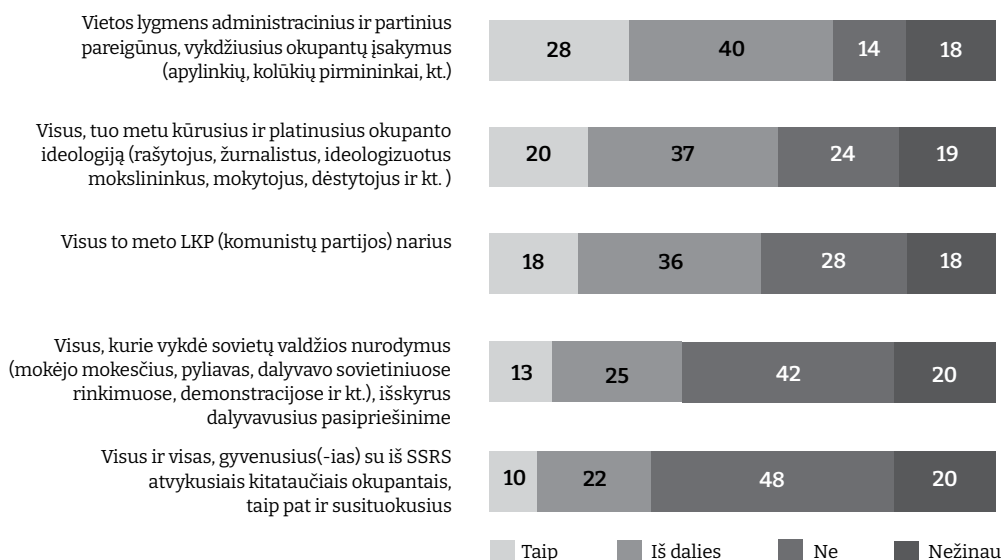
Kolaboravimo nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu klausimai laikomi kiek mažiau aktualiais: aktualiais ir labai aktualiais juos laiko 41 proc. respondentų, didesnė dalis negu kolaboravimo su sovietiniu režimu klausimus – vidutiniškai aktualiais. Didesnis kolaboravimo abiem sovietinės okupacijos laikotarpiais aktualumas už kolaboravimą su nacistiniu režimu, tikėtina, sietinas ne tik su trumpesne skiriančio šią okupaciją nuo dabarties laiko distancija, bet ir su geopolitinės situacijos sukeltu nesaugumu, aktualizavusiu būtent sovietinės okupacijos atmintį – tiek „kovų ir kančių“ atminties naratyvą, tiek „kolaboravimo“ su okupacine valdžia atmintį²¹. Tai patvirtintų vienodas kolaboravimo abiem sovietmečio laikotarpiais – tiek vėlesniu postalininiu, tiek ankstyvesniu stalinizmo – aktualumo vertinimas.

Kolaboravimo sampratą apibrėžiantys kriterijai visuomenės nuomonėje

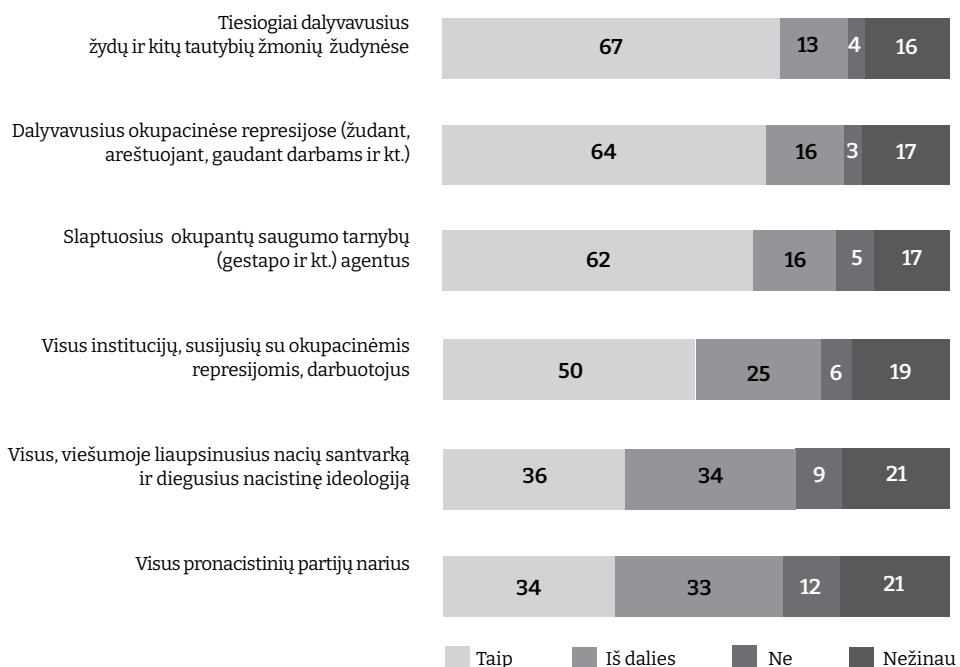
2025 m. visuomenės nuomonėje vyraujančioje kolaboravimo sampratoje galima identifikuoti kelias bendras visiems tirtiems okupacijos laikotarpiams taikomą ją apibrėžiančių kriterijų grupes (žr. 2–4 pav.).

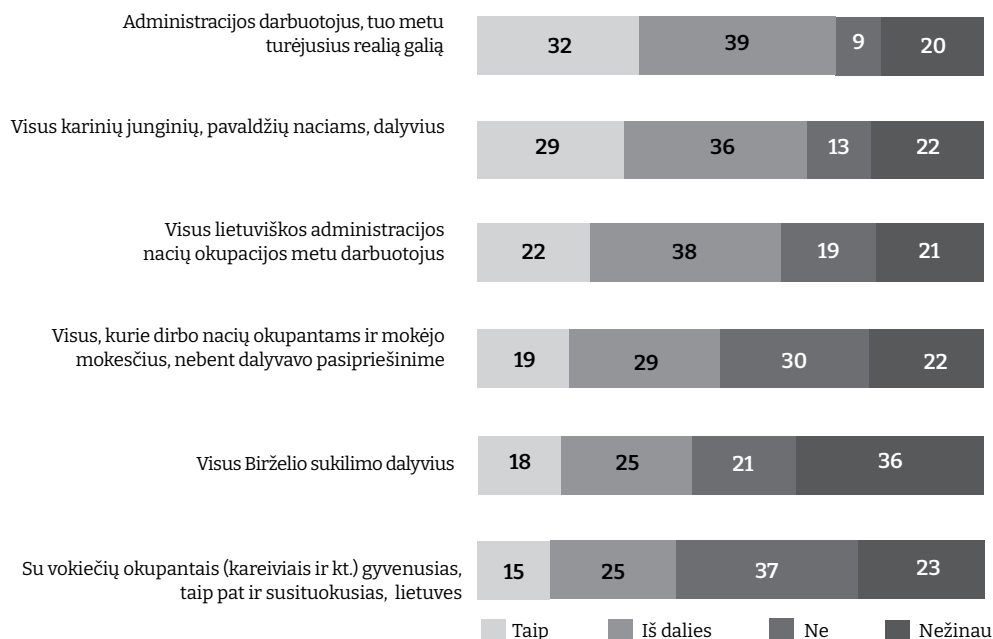

²¹ Dovilė Budrytė, „Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania“, 2021, p. 22, <<https://rdcu.be/cTfA>>.

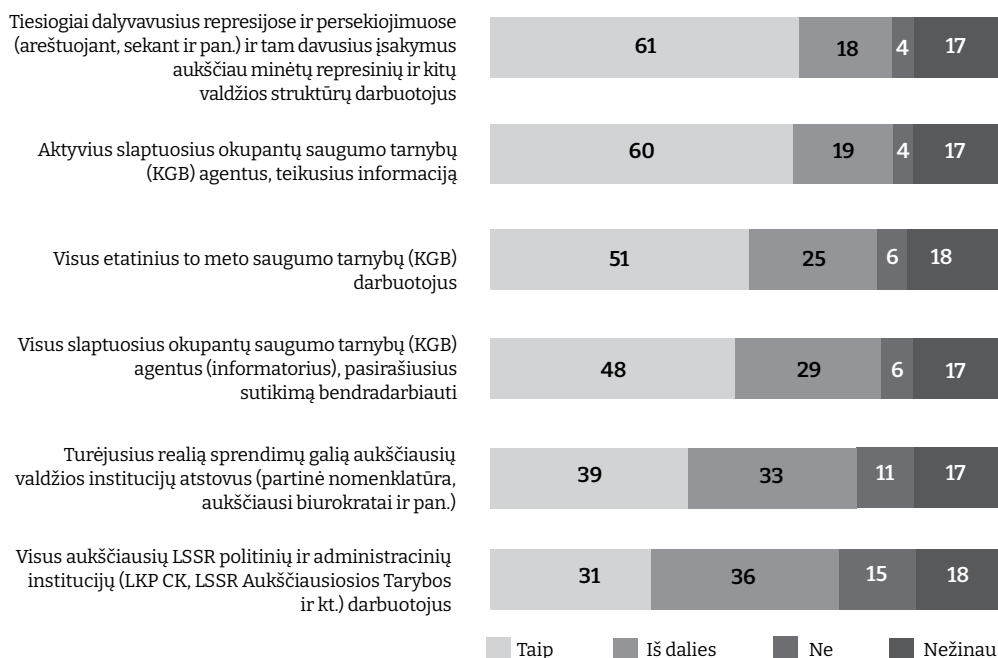

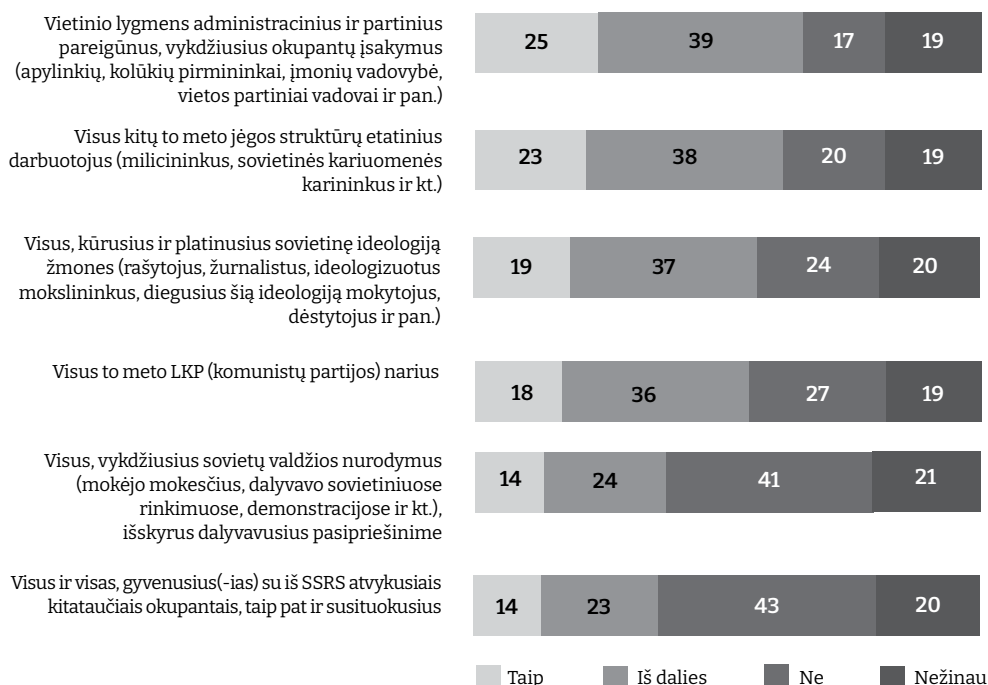
2 pav. Bendradarbiavusių su okupacine valdžia stalinizmo laikotarpiu žmonių vertinimas. Klausimas: *Kokius žmones, bendradarbiavusius su okupacine valdžia stalinizmo laikotarpiu, reiktų laikyti kolaborantais?*

3 pav. Su okupacine valdžia nacistinės Vokietijos laikotarpiu bendradarbiavusių žmonių vertinimas. Klausimas: *Kokius žmones, bendradarbiavusius su okupacine valdžia nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu (1941–1944m.), reikėtų laikyti kolaborantais?*

4 pav. Su okupacine valdžia postalininiu laikotarpiu bendradarbiavusių žmonių vertinimas. Klausimas: *Kokius žmones, bendradarbiavusius su sovietine okupacine valdžia postalininiu laikotarpiu (1953–1988 m., kai nebuvo masinių represijų), reikėtų laikyti kolaborantais?*

Pirmąją kolaboravimą apibūdinančių kriterijų grupę sudaro *tiesioginės ir netiesioginės sąsajos su represijomis ar žudynėmis* – tokios kaip dalyvavimas jose arba priklausymas ir talkinimas represijas vykdžiusioms struktūroms (slaptieji agentai, žmonės, dalyvavę areštuojuojant, steigiant ir saugant getus ir pan.). Šie kolaboravimą apibūdinantys kriterijai yra svarbiausi absoliučiai daugumai žmonių ir jie praktiškai vienodai taikomi visiems trims okupacijų laikotarpiams: visų laikotarpių tiesiogiai susijusius su represijomis žmones 61–68 proc. apklaustųjų laiko kolaborantais besąlygiškai, dar po 13–18 proc. – iš dalies. Aktyvius slaptuosius okupantų saugumo tarnybų (MGB-NKVD-KGB ar gestapo) agentus, teikusius informaciją, priskiria kolaborantams besąlygiškai 60–66 proc. apklaustųjų, o nuo 16 iki 26 proc. – iš dalies. Taip pat didelė dalis informantų kolaborantais laiko ir visus represinių struktūrų darbuotojus (nuo 43 iki 51 proc., o 25–32 proc. – iš dalies) ar visus slaptuosius agentus. Kai kolaboravimas tiesiogiai susijęs su genocidu ar represijomis, beveik tiek pat svarbiu laikomas ir netiesioginis administracinis dalyvavimas dirbant atitinkamose struktūrose.

Čia matoma tendencija – visų trijų laikotarpių slaptieji agentai vertinami griežčiau negu etatiniai represinių struktūrų darbuotojai, nors represijas organizavo ir vykdė būtent pastarieji, o agentų vaidmuo dažniausiai buvo pagalbinis. Nors tiek Lietuvoje, tiek kitose pokomunistinėse šalyse griežtai, kaip neabejotinas „blogio įsikūnijimas“²², vertinamos visos saugumo struktūros, kaip tiesiogiai susijusios su represijomis, be to, slaptieji agentai vertinami griežčiau už kitus šių struktūrų darbuotojus. Vertinant agentus visuomenės nuomonėje svarbus ir kolaboravimo laipsnio kriterijus – aktyviai bendradarbiavusius laiko kolaborantais daugiau žmonių. Tokie vertinimai gali būti susiję su Lietuvoje vyraujančiu bendru neigiamu agentų vaizdiniu, kaip pastebi Liucija Vervečkienė, „hipotetinis priklausymas anuometiniam KGB ar talkinimas KGB, įrodytas ar numanytas, – tai bendresnio pobūdžio apibūdinimas, šiandien pasitelkiamas kalbant apie antivalstybiškai, nepatriotiškai nusiteikusius asmenis ar grupes“²³. Slaptųjų agentų vertinimams galėjo turėti įtakos ir moraliniai aspektai – savo aplinkos žmonių išdavystės moraliai gali būti vertinamos griežčiau. Įvairių prievartos struktūrų slaptieji agentai griežčiau vertinami ir kitose pokomunistinėse šalyse. Pavyzdžiui, Vengrijoje jau nuo 1989 m. saugumo tarnybų slaptieji agentai buvo smerkiami labiau negu nuo 1957 m. tiesiogiai talkinusi režimui policija²⁴. Archyvų atvėrimas ir istoriniai tyrimai čia tapo „instrumentu demaskuojant tariamus piktadarius, juos laikant vienais iš pačių niekšingiausių kolaborantų“²⁵. Viena svarbiausių tokių vertinimų priežasčių greta kitų aplinkybių tyrėjai laiko moralinį vertinimą, kai griežčiau vertinama „savųjų išdavystė“. Peter Apor ir Sandor Horvath tai iliustruoja cituodami Vengrijos parlamento nario frazę: „policininkai dėvėjo uniformas, „plytos“ [slaptųjų agentų pravarde – I. Š.] – ne“²⁶. Rumunijoje slaptieji saugumo tarnybų agentai taip pat buvo vertinti griežčiau, visuomenė atlaidžiau vertino tik prisipažinusius agentus²⁷.

Lietuvoje griežtesnis negu kitų „kolaborantų“ slaptųjų agentų vertinimas nemaža dalimi gali būti susijęs su bendru moraliniu vertinimu, nes ne tik sovietmečio, bet ir nacių okupacijos laikotarpio slaptuosius agentus laiko kolaborantais daugiau žmonių negu to meto represinių struktūrų darbuotojus. Sovietmečio slaptųjų agentų griežtesnis vertinimas iš dalies sietinas ir su neaiškumu, kurį lemia neišlikę dokumentai, dėl ko tampa su-

²² Florin Abraham, „To collaborate and to Punish: Democracy and Transitional Justice in Romania“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, p. 139.

²³ Liucija Vervečkienė, *op. cit.*, p. 26.

²⁴ Peter Apor, Sandor Horvath, „Closing the Past – Opening the Future. Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, p. 107.

²⁵ *Op. cit.*, p. 110.

²⁶ *Op. cit.*, p. 107.

²⁷ Florin Abraham, *To collaborate...*, pp. 141–143.

dėtingas arba neįmanomas KGB agentų identifikavimo procesas²⁸. Tai sustiprina neaiškumo ir įtarumo emocijas. Šią temą aktualizuoja ir įvairių politinių jėgų nuolat keliamas reikalavimas paviešinti prisipažinusių agentų, kuriuos valstybė įsipareigojo įslaptinti, pavardes (nors šie sudaro tik mažą dalį visų sovietmečiu dirbusių agentų). Bet gana daug žmonių laiko kolaborantais ir visus etatinius represinių struktūrų darbuotojus, ir tai rodo sąsają su represijomis kriterijaus griežtumą.

Antra pagal svarbą kriterijų grupė – *darbas arba dalyvavimas partinėse-administracinėse struktūrose ar atitinkamose partijose*. Šį kriterijų žmonės diferencijuoja pagal institucijos ar asmens ir jo užimtos pozicijos vietą galios santykiuose – turėtą galią priimant sprendimus. Visais trimis okupacijos laikotarpiais realią sprendimų galią turėję aukščiausių valdžios institucijų darbuotojai (partinė nomenklatūra, aukščiausi valstybės biurokratai sovietmečiu, apskričių ir policijos viršininkai ar generaliniai tarėjai nacistinės okupacijos laikotarpiu) laikomi kolaborantais dažniau (juos besąlygiškai priskiria kolaborantams 34–45 proc. apklaustųjų, iš dalies – po 33 proc.). Tuo tarpu kitus tų institucijų darbuotojus ar vietos lygmens pareigūnus laiko kolaborantais mažiau žmonių. Visus abiejų sovietmečio laikotarpių LKP (komunistų partijos) narius besąlygiškai ar iš dalies laiko kolaborantais kiek daugiau negu pusė gyventojų, o visus nacių okupacijos laikotarpio pronacistinių partijų narius – dar daugiau (34 proc., iš dalies – dar 33 proc.). Nevienareikšmiškai vertinamo Birželio sukilimo²⁹ dalyvių vertinimas išsiskiria neturinčių nuomonės žmonių skaičiumi – tokių yra 36 proc. (43 proc. jo dalyvių bent iš dalies laiko kolaborantais, nelaiko – 21 proc.).

Pirmose dviejose kriterijų grupėse atsižvelgiama ir į žmonių asmeninį dalyvavimą bei aktyvumą. Asmeninis dalyvavimas tam tikruose veiksmuose (įskaitant ir slaptųjų agentų veiklą) laikomas svarbesniais kolaboravimo rodikliais už kolaboravimą tarpininkaujant institucijoms – dalyvavimą represinėse ar partinėse struktūrose. Bet skirtumai tarp jų nėra dideli (8–10 proc.), taip pat svarbi kolektyvinė visų represinių ar kitų turėjusių galią valdžios struktūrų narių atsakomybė.

Trečia pagal svarbą kriterijų grupė susijusi su *dalyvavimu kuriant ir skleidžiant okupacinių režimų ideologijas*. Visus, kūrusius ir platinusius okupanto ideologiją abiem sovietiniais laikotarpiais (rašytojus, žurnalistus, mokytojus, dėstytojus ir kt.), besąlygiškai ar

²⁸ Didelė dalis agentų asmens bylų sovietmečio pabaigoje buvo sunaikinta arba išvežta į Rusiją. Lietuvos ypatingojo archyvo duomenimis, per 1989 ir 1990 m. pirmus tris mėnesius buvo sunaikinta 33 760 LSSR KGB agentūrinių bylų ir 2 477 darbo bylos, o apie 5 000 tos pačios agentūros asmens bylų ir 169 darbo bylos perduotos saugoti SSRS KGB Omsko srities valdybos archyvu. 1990 m. sunaikinta ir didelė dalis informacijos apie šias bylas – 73 KGB agentų asmens ir darbo bylų registracijos žurnalai, taip pat 15 tūkst. sunaikintų KGB agentų bylų sąrašai. Žr. Kristina Burinskaitė, *Slaptieji KGB bendrininkai*, Vilnius, 2022, p. 23–24.

²⁹ Birželio sukilimas buvo organizuotas siekiant atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir vyko 1941 m. birželio 22–28 d., nacių Vokietijai užpuolus SSRS. Sukilimas buvo nesėkmingas, jis vertinamas prieštaringai dėl antisemitizmo apraiškų jo dokumentuose ir kai kurių jo dalyvių to meto ar vėlesnių sąsajų su nacizmu nusikaltimais.

iš dalies kolaboravusiais laiko 56–57 proc. gyventojų. Diegę nacistinę ideologiją žmonės vertinami dar griežčiau – juos kolaborantais laiko 36 proc., iš dalies – 34 proc. gyventojų.

Ketvirtoji kriterijų grupė tyrėjų dažniau įvardijama ne kolaboravimo, o *kasdienio konformizmo* – oportunistinio kasdienio prisitaikymo, siekiant išgyventi, terminais. Tokias laikysenas priskiria kolaboravimui mažiausia dalis apklaustųjų. Pritariančių, kad abiem sovietmečio laikotarpiais kolaboravo *visi, vykdę valdžios nurodymus, išskyrus dalyvavusius pasipriešinime* – po 14 proc., o iš dalies tokias laikysenas priskiria kolaboravimui dar 25 proc.; nacių okupacijos laikotarpiu kiek daugiau, atitinkamai 19 ir 29 proc. Analogiškai vertinamas ir „horizontalus kolaboravimas“³⁰ – kad visais laikotarpiais kolaboravo „*visi ir visos, gyvenę(-usios) su okupantais, įskaitant susituokusius(-ias)*“ mano 14 proc., iš dalies – 25 proc. apklaustųjų.

Lyginant kolaboravimo skirtingais okupacijų laikotarpiais vertinimus, galima matyti, kad pagal visus kriterijus žmonės praktiškai vienodai vertina kolaboravimą abiem sovietmečio laikotarpiais, nors istoriniuose tyrimuose režimo veikla šiais laikotarpiais vertinama skirtingai. Bendradarbiavimas nacių okupacijos laikotarpiu, nors ir laikomas šiek tiek mažiau aktualiui dabartinei visuomenei, vertinamas taip pat, o kai kuriais atžvilgiais net griežčiau negu bendradarbiavimas sovietmečiu. Tai, matyt, sietina su Holokausto – didžiausių žudynių Lietuvos istorijoje – mastu šalyje. Atsižvelgiant į dalies lietuvių dalyvavimą šiame nusi Kaltime, griežtesnis kolaboravimo su nacistiniu režimu vertinimas liudija ir tai, kad visuomenė pripažįsta „savųjų“ kolaboravimą, įskaitant ir jų sąsajas su nusikaltimais.

Matome, kad dėl pagrindinių kolaboravimo vertinimo kriterijų visuomenėje dideliu laipsniu sutariama, tai rodo ir labai nedidelė dalis nepritariančiųjų svarbiausiems kriterijams (nuo 4 iki 10 proc.), ir besąlygiškų vertinimų vyravimas, lyginat su nedidele vertinimų „iš dalies“ dalimi. Tad bendra kolaboravimo samprata dabartinėje visuomenėje gana aiški, dėl jos pagrindinių kriterijų sutariama: neginčijami kriterijai yra sąsajos su represijomis, taip pat didelę reikšmę turi ir dalyvavimas aukščiausiose okupacinių režimų politinėse ir administracinėse struktūrose, ypač sprendimų priėmimo galią turinčiose pozicijose. Bendriems kolaboravimo sovietmečiu vertinimo kriterijams neturi įtakos ir jo laikotarpių skirtumai.

Bet pasitaiko ir ne tokių griežtų visuomenės nuomonės kriterijų, kuriems vienareikšmiškai pritaria mažiau žmonių. Atsakymo variantas „iš dalies“ leido atskirti kriterijų taikymo griežtumą – vienareikšmius „juoda balta“ ir nevienareikšmius „pilkosios zonos“ vertinimus. Vienareikšmius kriterijus žmonės, kaip jau minėta, dažniausiai taiko tiesiogiai ir netiesiogiai su Stalino represijomis ir Holokaustu susijusiems žmonėms ir represinėms struktūroms, o dideliu laipsniu – turėjusiems realią sprendimų galią aukščiausių valdžios institucijų darbuotojams bei aktyviems represinių struktūrų slaptiesiems agentams. Tai-

³⁰ E. Narvselius, G. Grinchenko, *Introduction...*, p. 11.

gi visuomenės nuomonėje vyraujančios bendros kolaboravimo sampratos dviejų pirmųjų grupių kriterijų ribos atrodo gana griežtos ir mažai kvestionuojamos. Mažėjant institucijos ar joje užimtos pozicijos galiai tuometinėse valdžios struktūrose, daugėja ne tokių kategoriškų, nevienareikšmių vertinimų, dėl kurių taikymo konkrečiais atvejais ir kyla nemaža diskusijų. Žmonių, laikančių kolaborantais visus žemesniųjų grandžių institucijų ar partijų narius, vertinimai mažiau griežti – juose „pilkoji zona“ didesnė, vyrauja atsakymai „iš dalies“. Vertinant kaip kolaboravimą dalyvavimą sovietmečiu vietos lygmens partinėse ir administracinėse struktūrose ar buvimą eiliniu LKP nariu, „pilkoji zona“ yra maždaug dvigubai didesnė negu kategoriški vertinimai, panašiai, nors kiek griežčiau, vertinamas ir analogiškas dalyvavimas nacistinėse struktūrose. Negriežtai ir nevienareikšmiškai vertinamas ir ideologinis bendradarbiavimas – dalyvavimas kuriant ir skleidžiant okupantų ideologiją. Ketvirtojoje „kasdienio konformizmo“ laikysenų grupėje, kurios dauguma visuomenės nelaiko kolaboravimu, taip pat vyrauja „pilkosios zonos“ vertinimai.

Tad vertindami kolaboravimą apibūdinančius kriterijus žmonės brėžia gana kategoriškas ir griežtas pagrindinių kriterijų ribas, dėl kurių sutaria absoliuti dauguma visuomenės. Tai sąsajos su represijomis, taip pat dalyvavimas sprendimų priėmimo galią turėjusiose aukščiausiose okupacinių režimų politinėse ir administracinėse struktūrose. Daugiau išlygų taikoma dalyvavusiems mažiau galios turėjusiose struktūrose ir pozicijose, taip pat skleidusiems okupantų ideologiją. Vertinimo griežtumą visuomenės nuomonėje lemia tokie kriterijai, kaip vieta režimo galios santykiuose – turėta sprendimų priėmimo galia, iš dalies – asmeninis ar institucinis (kolektyvinis) dalyvavimas, dalyvavimo aktyvumas, svarbus ir veiklos pobūdis – politinis ir administracinis bendradarbiavimas vertinamas griežčiau negu ideologinis. Dar daugiau išlygų taikoma vertinant „pilkosios zonos“ tarp pasipriešinimo ir kolaboravimo laikysenas – „kasdienį konformizmą“. Toliau aptarsime kitus visuomenės nuomonėje matomus kolaboravimo sampratos ribas „švelninančius“ kriterijus.

Kolaboravimo vertinimus „švelninantys“ kriterijai

Kaip jau minėta, kolaboravimo sampratos niuansai, daugiareikšmiškumas išryškėja nagrinėjant konkrečius atvejus konkrečiuose kontekstuose, ir aiškių sampratų taikymas konkrečioms situacijoms dažnai būna neaiškus, sąlyginis ir niuansuotas³¹. Lietuvoje atliktame šeimų atminties tyrime taip pat pastebimas didelis atotrūkis tarp aiškiai suvokiamų griežtų struktūrinio (kolektyvinio) lygmens kolaboravimą apibrėžiančių kategorijų ir jų neaiškumo, neapibrėžtumo konkrečiais atvejais³². Ribos gali būti kvestionuojamos dvejopai – tiek ginčijant pačią ribų sampratą, tiek jas išlaikant, bet kvestionuojant konkre-

³¹ Liucija Vervečkienė, *Gal jie tikrai buvo...*, p. 25–26; Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, *Introduction...*, pp. 8–12.

³² Liucija Vervečkienė, *op. cit.*, p. 24.

čių atvejų priskyrimą tam tikrai grupei³³. Lietuvos visuomenės nuomonėje, kaip matėme, bendros sampratos ribos pagal pagrindinius kriterijus gana griežtos, bet dėl konkrečių atvejų ar asmenų priskyrimo „kolaboravimui“ viešojoje erdvėje kai kuriais atvejais kyla nemažai diskusijų.

Kai kuriuos bendrus kolaboravimo vertinimus konkrečiais atvejais „švelninančius“ kriterijus tyrėme ir šioje apklausoje, prašydami įvertinti įvairias kolaboravimą „pateisinančias“ aplinkybes (žr. 5 pav.).

5 pav. Nuostatos apie kolaboravimą „pateisinančias“ aplinkybes. Klausimas: *Kokiais atvejais kolaboravimą galima pateisinti, vertinti atlaidesniau?*

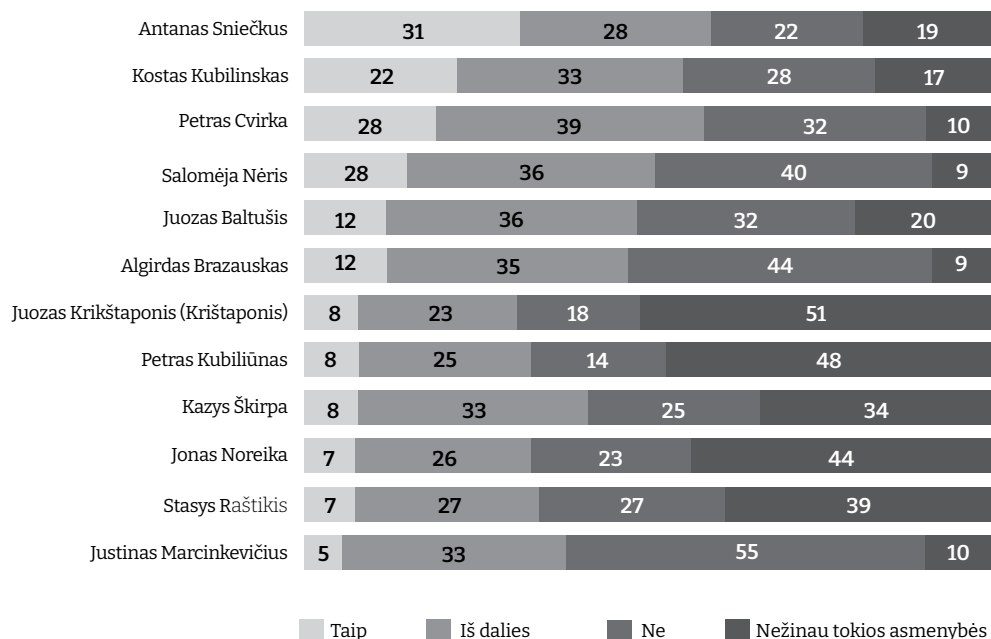
³³ Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, *op. cit.*, p. 14.

Apklaustieji dažniau išskiria atvejus, kuomet kolaboravimą galima pateisinti: kai kolaboruojama siekiant visuomenei ar tautai svarbių tikslų, bet tiesiogiai nesipriešinant okupacijai, nerizikuojant savo gyvybe ir gerove (32 proc.), taip pat prievartos, kankinimų, grėsmės asmens ar artimųjų gyvybei atvejais, o kolaboravimo sovietmečiu atveju jį gali pateisinti vėlesni žmogaus nuopelnai atkurtai nepriklausomai Lietuvai, dalyvavimas Sąjūdyje (po 31 proc.).

Duomenys rodo, kad visiškai „išteisinančiomis“ visas išvardytas aplinkybes laiko nedaug žmonių, dauguma „pateisinančiųjų“ kolaboravimą linkę jį pateisinti tik iš dalies. Vertinimuose galima matyti komunikacinės – neformalioje komunikacijoje perduodamos dabar gyvenančių kartų – atminties įtaką. Žmonės labiausiai linkę „pateisinti“ vėlyvuojų sovietmečiu įprastas kultūrinių ir kitų elitų oportunistines laikysenas – kai kolaboruojama siekiant visuomenei ar tautai svarbių tikslų, bet tiesiogiai nesipriešinant okupacijai. Šios atminties įtaką rodo ir tai, kad tarp kitų kolaboravimą „pateisinančių“ kriterijų didesnę reikšmę negu nuopelnai tarpukario Lietuvos Respublikai turi kolaboravusių žmonių nuopelnai atkurtai nepriklausomai Lietuvai, dalyvavimas Sąjūdyje. Svarbi ir asmens laikysena praeities bendradarbiavimo atžvilgiu – savo kolaboravimo pripažinimas ir atgaila bei „dvigubas lojalumas“, nuopelnai savajai bendruomenei kolaboruojant (gelbstint žmones nuo represijų ir pan.). Kolaboravusių su naciais žmonių dalyvavimas antisovietiniame pasipriešinime laikomas kiek svarbesne pateisinančia aplinkybe negu kolaboravusių su sovietiniais okupantais – antinaciniame. Nuopelnus kultūrai laiko pateisinančiais kolaboravimą kiek mažiau žmonių negu nuopelnus nepriklausomybei ar dalyvavimą antisovietiniame pasipriešinime – politinė veikla kolaboravimo vertinimuose atrodo esanti svarbesnė.

Dar daugiau visuomenėje vyraujančios kolaboravimo sampratos taikymo niuansų atskleidžia konkrečių asmenybių, dėl kurių vyko ar vyksta diskusijos viešojoje erdvėje, „kolaboravimo“ vertinimai: juose matomi ir anksčiau įvardyti bendri sampratos kriterijai, ir kai kurie „pateisinantys“ kriterijai (žr. 6 pav.).

Konkrečiuose vertinimuose, kitaip negu apibūdinant bendrus kolaboravimo kriterijus, kolaboravimas skirtingai vertinamas dviem sovietinio režimo laikotarpiais – stalininiu ir postalininiu. Tarp išvardytų asmenybių daugiausia žmonių laiko kolaborantais stalinizmo laikotarpio asmenis, pavyzdžiui, pirmąjį kompartijos sekretorių Antaną Sniečkę, kiek mažiau kolaboravusius to meto rašytojus ir poetus, pavyzdžiui, Kostą Kubilinską, kuris buvo ir NKVD agentas, Petrą Cvirką – rašytoją, užėmusį galios pozicijas politinėse to meto struktūrose. Poetę Salomėja Nėrį, skleidusią komunistinę ideologiją, bet mažiau dalyvavusią politinėje veikloje, laiko kolaborante kiek mažiau žmonių – 15 proc., iš dalies – 36 proc., panašiai vertinamas ir sovietmečio rašytojas Juozas Baltušis. Dar mažiau žmonių laiko kolaboravusiu vėlyvojo sovietmečio komunistų partijos sekretorių, aktyviai dalyvavusių ir atkurtos nepriklausomos Lietuvos politikoje, Algirdą Mykolą Brazauską. Mažiausia apklaustųjų dalis laiko kolaborantu vėlyvojo sovietmečio poetą, taip pat aktyviai dalyvavusį atkuriant nepriklausomybę, Justiną Marcinkevičių (5 proc., dar 33 proc. laiko jį kolaboravusiu iš dalies).

6 pav. Lietuvos istorinių asmenybių laikymo kolaborantais tendencijos. Klausimas: *Ar, Jūsų nuomone, šias asmenybes reikėtų laikyti kolaborantais?*

Pažymėtina, kad kai kurių asmenybių, dėl kurių kolaboravimo ir įamžinimo viešojoje erdvėje vyko gana prieštaringos ir emocingos diskusijos, didelė dalis visuomenės (nuo 35 iki 51 proc.) nežino. Tai nacistinio ir kai kurios pirmosios sovietinės okupacijos (1940–1941 m.) laikotarpių asmenybės. 51 proc. apklaustųjų nurodė, kad nežino Juozo Krikštaponio (Krištaponio)³⁴, 48 proc. Petro Kubiliūno³⁵, 44 proc. Jono Noreikos³⁶, Stasys

³⁴ Juozas Krikštaponis (Krištaponis) nacių okupacijos laikotarpiu yra bendradarbiavęs su nacistiniu režimu: 1941 m. spalio mėn. vadovavo PPT bataliono 2-ajai kuopai Rudensko žydų geto kalinių ir Minsko karo belaisvių stovyklos „Stalag Nr. 352“ kalinių žudynėse. Karo pabaigoje ir pokariu aktyviai dalyvavo antisovietiniame ginkluotame pasipriešinime, buvo Vyčio apygardos partizanų vadas, 1945 m. žuvo. Žr. Mindaugas Pocius, „Juozas Krikštaponis (Krištaponis) – dalyvavimo Holokauste ir istorinio atminimo problema“, *Genocidas ir rezistencija*, 2022, Nr. 1(51), p. 7–36.

³⁵ Generolas Petras Kubiliūnas 1941–1944 m. buvo nacių įkurtos Generalinių tarėjų institucijos vadovas. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją. SSRS kontržvalgybos agentų buvo pagrobtas ir atvežtas į Maskvą, kur 1946 m. nužudytas.

³⁶ Jonas Noreika 1941 m., nacistinės okupacijos pradžioje, dirbo nacių administracinėse struktūrose. Būdamas apskrities viršininku pasirašė įsakymus dėl žydų geto steigimo, turto nusavinimo. 1943 m. už dalyvavimą antinaciniame veikloje buvo įkalintas Štuthofio koncentracijos stovykloje. Po karo grįžęs į Vilnių aktyviai dalyvavo antisovietinėje pagrindžio veikloje, sovietinės valdžios buvo areštuotas ir 1947 m. sušaudytas.

Raštikis³⁷ nežinomas 39 proc., o Kazys Škirpa³⁸ 34 proc. apklaustųjų. Juos besąlygiškai laiko kolaborantais labai panaši dalis žmonių – po 7–8 proc., o kolaboravusiais iš dalies – nuo 23 iki 33 proc. visų gyventojų. Tai rodytų, kad dalis viešosios erdvės diskusijų dėl konkrečių asmenybių platesnei visuomenės daliai yra mažai aktualios. Visuomenės nuomonėje nėra ir didelės poliarizacijos dėl jų vertinimo – tarp žinančių šias asmenybes žmonių juos bent iš dalies priskiria kolaborantams didesnė dalis – apie 60 proc. – apklaustųjų. Kita vertus, daugumos šių asmenybių biografijos atspindi Lietuvos okupacijų istorijos sąlygotus prieštarigus lojalumo pasirinkimus (ar jų nebuvimą) viena po kitos sekusių kelių okupacijų laikotarpiais, kolaboravimo ir rezistencijos ar kelių lojalumų derinimus ir kitus problematizuojančius vienareikšmius vertinimus. Todėl kartais ir vieno asmens kolaboravimo vertinimuose susiduria skirtingi kriterijai ir atminties naratyvai – ir herojinis pokario ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo, ir antinacinio pasipriešinimo, ir bendradarbiavimo su okupacinėmis valdžiomis, ir represijų aukų pasakojimai. Šių skirtingų vertinimų susidūrimas lemia įvairius vertinimo variantus. Pavyzdžiui, antisovietinis pasipriešinimas, kalinimas ar mirtis, nors ir nepanaikina kolaboravimo fakto, dalies žmonių simbolinėje skalėje gali sušvelninti vertinimo kriterijus. Kai kurių asmenybių vertinimai rodo, kad net griežčiausi kriterijai – sąsajos su represijomis – konkrečiais atvejais dalies žmonių taikomi su išlygomis, pavyzdžiui, net dalyvavusio vykdant žudynes Juozo Krištaponio (Krištaponio) dalis jį žinančių žmonių (37 proc.) nelaiko kolaborantu, sąsajas su nusikaltimais šių žmonių nuomonėse, matyt, simboliškai kompensuoja jo antisovietinė veikla, kalinimas ir mirtis.

Taigi vertinant konkrečias asmenybes tiek kolaboravimo, tiek jį „pateisinantys“ kriterijai taikomi individualiau. Kitaip negu vertinant kolaboravimu laikytinus veiksmus abstrakčiai, konkrečios vėlyvojo sovietmečio asmenybės vertinamos kiek palankiau negu stalininio laikotarpio kolaborantai. Stalininio laikotarpio literatūrinė veikla, mažai dalyvaujant politiniame gyvenime (S. Nėris), laikoma kolaboravimu mažesniu laipsniu negu literatūrinė veikla ir aktyvus dalyvavimas politinėje veikloje (P. Cvirka). Taip pat nuopelnai dabartinei Lietuvai šiame kontekste svarbesni negu nuopelnai tarpukario Lietuvos Respublikai. Dalies kontroversiškai vertinamų nacistinio ir tarpukario laikotarpio asmenybių, dėl kurių kolaboravimo ir įamžinimo viešajame diskurse vyko daug prieštaringų diskusijų, didelė dalis visuomenės nežino, tad šios diskusijos aktualios tik nedidelei visuomenės daliai.

³⁷ Generolas Stasys Raštikis – buvęs Lietuvos kariuomenės vadas, nepritaręs siūlymui 1940 m. ginklu priešintis SSRS kariuomenei. 1940 m. SSRS okupavus Lietuvą, paskirtas Krašto apsaugos ministerijos likvidacinės komisijos pirmininko pavaduotoju, vėliau atleistas, pasitraukė į Vokietiją.

³⁸ Pulkininkas Kazys Škirpa – Lietuvos kariškis, diplomatas. Prisidėjo prie Lietuvos kariuomenės kūrimo. Būdamas Vokietijoje organizavo 1941 m. Birželio sukilimą, siekusį pirmomis Vokietijos–SSRS karo dienomis atkurti Lietuvos valstybę. Vokietijai nesutikus, sukilimas po kelių dienų žlugo. Jo platintuose sukilimo dokumentuose buvo antisemitinių teiginių.

Kai kurių kolaboravimo atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimai

Kaip minėta, daugelis pastarojo dešimtmečio viešų diskusijų kolaboravimo klausimais vyko ne tiek dėl asmenybių ar įvykių istorinio vertinimo, dėl kurio specialistai (bet ne visada visuomenė) dideliu laipsniu sutaria, kiek dėl jų viešo įamžinimo ar, atvirkščiai, atminimo ženklų pašalinimo. Šios diskusijos dažniausiai susijusios su konkrečiais atminimo politikos sprendimais, įvykiais, asmenybėmis. Kai kurių atminimo (ne)įamžinimo būdų vertinimus tyrėme ir apklausoje (žr. 7 pav.).

7 pav. Nuostatos apie kolaborantų atminimo (ne)įamžinimo būdus. Klausimas: *Kaip, Jūsų nuomone, reikėtų elgtis su kolaboravusių su okupaciniais režimais žmonių atminimu dabar? (pasirinkite ne daugiau kaip tris svarbiausius atsakymus)*

Atsakydami į klausimą apie kolaboravusių asmenų atminimo dabartinėje visuomenėje (ne)įamžinimo būdus, daugiausia žmonių – 45 proc. – pasisakė už viešą jų kolaboravimo įvardijimą, 43 proc. – už individualizuotą vertinimą, atsižvelgiant ir į jų nuopelnus. Viešoms diskusijoms neskubant priimti sprendimo tais atvejais, kai nesama sutarimo, pritarė 20 proc. apklaustųjų. Kategoriškiems sprendimams – pašalinti iš viešųjų erdvių visų kolaborantų atminimo ženklus – pritarė 20 proc. apklaustųjų, o juos palikti nieko nekeičiant siūlė 16 proc. gyventojų. Taigi dauguma žmonių pritaria nuosaikesniems ir individualizuotiems atminimo politikos sprendimams.

Socialinių-demografinių veiksnių įtakos

Socialiniai-demografiniai veiksniai diferencijuoja vertinimus palyginus nedaugeliu atžvilgių. Kolaboravimo vertinimams beveik neturi įtakos tokie veiksniai kaip informantų pajamos, išsimokslinimo ir amžiaus įtaka. Didžiausia yra lyties įtaka apklaustųjų požiūriams į kolaboravimą: kolaboravimo visais laikotarpiais klausimus laiko aktualiais daugiau vyrų negu moterų, taip pat vyrai kolaboravimą vertina kategoriškiau. Kolaboravimo abiem sovietmečio laikotarpiais klausimus laiko aktualiais ir labai aktualiais po 59 proc. vyrų ir 43 proc. moterų, nacių okupacijos laikotarpiu – atitinkamai 45 proc. vyrų ir 38 proc. moterų. Taip pat vyrai didesniu laipsniu negu moterys pritaria visiems įvardytiems kolaboravimą apibūdinantiems kriterijams, dažniau laikydami kolaborantais visas apklausoje įvardytas žmonių grupes bei asmenis, taip pat dažniau pritaria kategoriškesniems atminimo politikos sprendimams (pašalinti visus okupacinių režimų atminimo ženklus ir pan.). Moterys dažniau negu vyrai remia nuosaikesnius vertinimus ir pritaria individualizuotiems kolaboravimo vertinimams ir sprendimams dėl (ne)įamžinimo, viešoms diskusijoms nesukubant priimti sprendimų tais (ne)įamžinimo klausimais, kuriais visuomenė nesutaria.

Didžiųjų miestų gyventojai kiek dažniau negu kitų vietovių gyventojai laiko kolaborantais sovietmečio represinių struktūrų darbuotojus ir aktyvius slaptuosius agentus, taip pat turėjusius realią sprendimų galią aukščiausių sovietinių valdžios institucijų darbuotojus ir vietos lygmens pareigūnus, jie dažniau laiko kolaborantais ir asmenis, diegusius nacistinę ideologiją.

Aukštesnio išsimokslinimo žmonės kiek dažniau laiko kolaborantais abiem sovietmečio laikotarpiais turėjusius realią sprendimų galią aukščiausių sovietinių valdžios institucijų darbuotojus, taip pat visus postalininio laikotarpio slaptuosius KGB agentus; taip pat jie kiek dažniau už žemesnio išsimokslinimo žmones kolaboravimui priskiria ir „kasdienį konformizmą“, kolaborantais laikydami visus, kurie vykdė sovietų valdžios nurodymus, išskyrus dalyvavusius pasipriešinime. Taip pat aukštesnio išsimokslinimo žmonės laiko kiek aktualesniais nacistinio laikotarpio kolaboravimo klausimus.

Pajamos statistiškai reikšmingai diferencijuoja tik požiūrius į vėlyvuosiu sovietmečiu kūrusius ir diegusius sovietinę ideologiją asmenis – juos dažniau už kitus laiko kolaborantais aukštesnių pajamų žmonės.

Amžiaus įtaka tirtiems požiūriams į kolaboravimą taip pat nėra didelė. Jaunesni gyventojai dažniau laiko kolaborantais postalininio laikotarpio aukščiausių valdžios institucijų darbuotojus ir asmenis, skleidusius nacių ideologiją. Vyresnio amžiaus (56 metų ir vyresni) apklaustieji dažniau už jaunesnius kolaboravimą „pateisinančiomis“ aplinkybėmis laiko nuopelnus tarpukario Lietuvai ir dalyvavimą antisovietiniame pasipriešinime.

Palyginti nedidelė socialinių-demografinių veiksnių įtaka požiūriams į kolaboravimą patvirtina, kad, viena vertus, dėl daugelio viešojoje nuomonėje vyraujančių tiek bendrų,

ties konkrečių kolaboravimo sampratos kriterijų dauguma visuomenės sutaria. Kita vertus, konkrečios šios daugiasluoksnės ir sudėtingos sampratos interpretacijos turi daug niuansų ir aspektų, kurių skirtumai, matyt, susiję ne tiek su socialiniais-demografiniais, kiek su kitais visuomenės pasidalijimais ir veiksniais.

Išvados

Kolaboravimo su okupacine valdžia sovietinės ir nacistinės okupacijos laikotarpiu klausimai dabartinėje Lietuvoje gana aktualūs – juos laiko aktualiais ir labai aktualiais kiek daugiau negu pusė suaugusių šalies gyventojų, dar ketvirtadalis juos laiko vidutiniškai aktualiais. Tad kolaboravimo klausimai visuomenėje yra svarbūs ir, kitaip negu pirmaisiais nepriklausomybės dešimtmečiais, nėra užgožiami pasipriešinimo ir neprisitaikymo pasakojimo.

Visuomenės nuomonėje vyraujanti bendra „kolaboravimo“ su šiais režimais samprata yra gana aiški ir dėl pagrindinių jos kriterijų visuomenė dideliu laipsniu sutaria. Didžiausią reikšmę apibūdinant kolaboravimą žmonėms turi dalyvavimas okupacinių režimų represijose ir represinėse struktūrose bei darbas realią sprendimų galią turėjusiose politinėse-administracinėse institucijose ir pozicijose. Šių kriterijų ribos visuomenės nuomonėje yra gana griežtos ir vienareikšmės. Vertinant darbą mažiau galios turėjusiose pozicijose ir struktūrose ar skleidžiant okupacinių režimų ideologijas, yra daugiau išlygų ir nevienareikšmiškumo, tačiau šiems kolaboravimo kriterijams nepritaria nedaug žmonių (nuo dešimtadalio iki ketvirtadalio). Prisitaikymo, arba „kasdienio konformizmo“, laikysenų absoliuti dauguma apklaustųjų nesieja su kolaboravimu.

Kolaboravimo vertinimo griežtumą lemia ir tokie kriterijai kaip vieta režimo galios santykiuose – turėta sprendimų priėmimo galia, iš dalies asmeninis ar institucinis dalyvavimas, jo aktyvumas, veiklos pobūdis – politinis ir administracinis bendradarbiavimas vertinamas griežčiau negu ideologinis. Griežtesnis kolaboravimo su nacistiniu režimu vertinimas už kolaboravimą su sovietine valdžia, taip pat konkrečių stalininio laikotarpio kolaborantų griežtesnis negu vėlyvojo sovietmečio asmenų vertinimas rodytų ir tai, kad visuomenės nuomonėje pripažįstamas „savųjų“ kolaboravimas, įskaitant ir sąsajas su nusikaltimais.

Tyrimas atskleidė ir daugiau kolaboravimo sampratos ribas „švelninančių“ kriterijų. Žmonės labiausiai linkę „pateisinti“ įprastas vėlyvojo sovietmečio oportunistines laikysenas – kai kolaboruojama siekiant visuomenei ar tautai svarbių tikslų, bet tiesiogiai nesi-priešinant okupacijai. Svarbūs „pateisinantys“ kriterijai yra ir vėlesni ar ankstesni nuopelnai šaliai, tarp kurių kolaboravusių žmonių nuopelnai atkurtai valstybei ir dalyvavimas Sąjūdyje yra kiek svarbesnis negu nuopelnai tarpukario Lietuvos Respublikai. Svarbus ir asmens savo kolaboravimo pripažinimas ir atgaila. Kolaboravusių su nacistiniu režimu

žmonių dalyvavimas antisovietiniame pasipriešinime laikomas kiek svarbesne „pateisinančia“ aplinkybe negu kolaboravusių su sovietiniais okupantais – antinaciniame.

Konkrečios asmenybės vertinamos labiau niuansuotai ir individualizuotai, bet didelės nuomonių poliarizacijos vertinant asmenybes taip pat nėra. Čia esama daugiau negu bendruose kriterijuose skirtumų vertinant stalininio ir postalininio laikotarpių kolaboravimą, nemažą „pateisinančią“ įtaką turi nuopelnai atkurtai nepriklausomai Lietuvai. Stalininio laikotarpio literatūrinė veikla vertinant kolaboravimą yra labiau „pateisinama“ negu dalyvavimas politikoje. Nemažos dalies prieštarinčiai vertinamų nacistinio ir tarpukario laikotarpio asmenybių, dėl kurių „kolaboravimo“ viešojoje erdvėje vyko daug emocingų diskusijų, didelė dalis visuomenės nežino, tad šios diskusijos aktualios tik daliai visuomenės.

Socialiniai-demografiniai veiksniai kolaboravimo vertinimams turi palyginti nedaug įtakos. Ryškiausia yra apklausiamųjų lyties įtaka: vyrams šie klausimai aktualesni ir jie visas kolaboravimo formas vertina griežčiau negu moterys. Pavieniams aspektams turi įtakos išsimokslinimas ir gyvenamoji vieta, o amžiaus skirtumai turi nedaug įtakos. Kolaboravimo samprata yra sudėtinga, turi daug niuansų ir aspektų, kurių vertinimo skirtumai, matyt, susiję ne tiek su socialiniais-demografiniais, kiek su kitais visuomenės psichodinamais.

Literatūra

1. Abraham Florin, „To collaborate and to Punish: Democracy and Transitional Justice in Romania“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, pp. 129–147.
2. Anušauskas Arvydas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
3. Apor Peter, Horváth Sandor, Mark James, „Introduction: Collaboration, Cooperation and Political Participation in the Communist regimes“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark London: Anthem Press, 2017, pp. 1–20.
4. Apor Peter, Horváth Sandor, „Closing the Past – Opening the Future. Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by P. Apor, S. Horváth, J. Mark, London, 2017, pp. 105–128.
5. Bubnys Arūnas, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
6. Bubnys Arūnas, *Lietuvių policijos batalionai 1941–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017.
7. Budrytė Dovilė, „Memory politics and the study of crises in International Relations: insights from Ukraine and Lithuania“, 2021, <<https://rdcu.be/ctTfA>>, pp. 1–39.
8. Burinskaitė Kristina, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.

9. Burinskaitė Kristina, *Slaptieji KGB bendrininkai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2022.
10. Dean Martin, „Where did All the Collaborators Go?“, *Slavic Review*, 2005, 64 (4), pp. 791–798.
11. Girnius Kęstutis K., „Išdavystė“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2018, Nr. 5, p. 36–42.
12. Girnius Kęstutis K., „Paspriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1996, Nr. 5, p. 268–279.
13. Ivanauskas Vilius, „Ne už tokią Lietuvą dėjome parašą: istorijos politika posovietinėse Lietuvos kultūrinių trajektorijose“, *Darbai ir dienos*, 2014, p. 209–227.
14. Kasperavičius Algis, „Kolaboravimas: chronologinės ribos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 85–88.
15. Klumbys Valdemaras, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
16. Krawatzek Felix, „Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 2022, No. 36 (1), pp. 298–327;
17. Narvselius Eleonora, Grinchenko Gelinada, „Introduction: „Formulas of Betrayal“ – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory“, in: *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 1–27.
18. Pocius Mindaugas, „Juožas Krištaponis (Krikštaponis) – dalyvavimo Holokauste ir istorinio atminimo problema“, *Genocidas ir rezistencija*, 2022, Nr. 1(51), p. 7–38.
19. Putinaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
20. Šutinienė Irena, „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“, *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, sudarė Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė, Kaunas, 2008, p. 111–134.
21. *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, sudarė Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.
22. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, ed. by Eleonora Narvselius, Gelinada Grinchenko, London: Palgrave Macmillan, 2018.
23. Tininis Vytautas, „Kolaboravimo sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 71–78.
24. Vervečkienė Liucija, „Gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė?“ Kolaboravimo (ne)prisiminimai ir šeimos kartų atminties darbas“, *Tautosakos darbai*, 2025, p. 13–31.
25. Zake Ieva, „The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia“, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, ed. by Péter Apor, Sándor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, 2017, pp. 59–80.